

Anna Pytasz-Kołodziejczyk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4286-3926>

Z dziejów pogranicza – spory polityczne i prawne o dorzecze Biebrzy, Narwi i Niemna w wiekach XIV–XVI

Krótko przed 1323 r. w księstwie halicko-włodzimierskim nastąpiło zachwianie stabilności politycznej w wyniku wymarcia rodzimej dynastii książąt Romanowiczów, z których ostatnimi przedstawicielami byli siostrzeńcy Władysława Łokietka – książęta Andrzej i Lew. Łokietek przejął inicjatywę w osadzeniu na tronie Rusi Halicko-Włodzimierskiej Bolesława, syna księcia Trojdena I mazowieckiego, który przyjął imię Jerzego II i objął tron halicko-włodzimierski między lipcem 1323 r. a czerwcem 1324 r.¹

Wówczas wielki książę litewski Giedymin (zm. w 1341 r.), wykorzystując wzrost siły politycznej swego państwa i kryzys księstwa halicko-włodzimierskiego, zajął ziemie drohicką i brzeską (z tej pierwszej z czasem wyodrębniły się ziemie bielska i mielnicka)², po czym włączył je do posiadłości litewskich³.

Akcja Giedymina spowodowała napięcie stosunków politycznych z książętami mazowieckimi Trojdenem I i Siemowitem II, a także doprowadziła 21 listopada 1324 r. do najazdu zbrojnego na ich ziemie ze strony Litwinów, na czele z księciem grodzieńskim Dawidem⁴. Najazd ten skutkował skargą Trojdena I i Siemowita II do papieża z 25 sierpnia 1325 r. na umacnianie Grodna przez Dawida, które – w ocenie książąt mazowieckich – stanowiło ośrodek oporu przeciwko nim⁵. Położenie książąt wobec sojuszu między

¹ H. Paszkiewicz, *Z dziejów Podlasia w XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, t. 42, z. 2, s. 242–243; J. Bieniak, *Wygaśnięcie książąt halicko-włodzimierskich*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 387–392.

² L. Wojtowicz, *Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki*, [w:] *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*, red. J. Maciejewski, T. Nowakowski, Bydgoszcz 2001, s. 49, 57, 60, 63 i nast.

³ J. Nikodem, *Litwa w polityce Władysława Łokietka*, [w:] *Władysław Łokietek – odnowiciel Królestwa Polskiego*, red. J. Grabowski, W. Graczyk, H. Wajs, Warszawa 2021, s. 63–84.

⁴ G. Błaszczak, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998, s. 59–61.

⁵ Ibidem, s. 93–94; *Codex diplomaticus Prussicus*, t. 2, nr 114, wyd. J. Voigt, Koenigsberg 1842, s. 153; J. Śliwiński, *Jeszcze raz w sprawie Rajgrodu*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2007, nr 4, s. 544–545.

Władysławem Łokietkiem a Giedyminem i dobrych relacji Wacława (Wańki) płockiego z księciem litewskim było trudne. Usiłowali zatem wciągnąć zakon krzyżacki w kolejny etap walk z Wielkim Księstwem Litewskim⁶.

Książę Bolesław Trojdenowicz, władca Rusi Halicko-Włodzimierskiej, zmarł tragicznie 7 kwietnia 1340 r. To wydarzenie umocniło rywalizację między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim o terytorium Halicza i Włodzimierza⁷. Tron halicko-włodzimierski objął Lubart Dymitr Giedyminowicz⁸, który przekazał ziemię brzeską i drohiczką swoim starszym braciom – Kiejstutowi i Jawnucie. W rezultacie tereny te, z niewielkimi przerwami, kontrolowało odtąd Wielkie Księstwo Litewskie⁹.

W 1366 r. Kazimierz Wielki, kończąc zmagania o Ruś z księciem litewskim Olgierdem uzyskał Włodzimierz, Krzemieniec, Bełz i Chełm, zaś księciu Lubartowi przyznano Łuck i część okręgu włodzimierskiego, zapewniono także nienaruszalność granic terytorium podlegającego Kiejstutowi, czyli grodów: Drohiczyn, Mielnik, Bielsko, Brześć, Kamieniec i Kobryń¹⁰. Porozumienia te stanowiły jeden z elementów polityki książąt litewskich służący poszerzeniu i ustaleniu granic państwa na zachodzie. Ważnym graczem politycznym był w tym kontekście również zakon krzyżacki, który w latach 1345–1379 zorganizował kilkadziesiąt wypraw zbrojnych, a ich cel były: Żmudź, Wilno i Grodno, a także północne i południowe części późniejszego Podlasia¹¹. Czasową przerwą w tych najazdach był traktat między Wielkim Księstwem Litewskim a Zakonem zawarty 29 września 1379 r. w Trokach. Wielki mistrz Winrych von Kniprode zobowiązywał się wobec Jagiełły i Kiejstuta, że grody Suraz, Drohiczyn, Mielnik, Bielsk, Brześć, Kamieniec pozostaną wolne od najazdów krzyżackich przez następne dziesięć lat. Jednym z warunków były też wzajemne gwarancje swobodnego użytkowania puszczy pojaćwięskich¹².

Trzy lata później – w sierpniu lub we wrześniu 1382 r. – w rywalizację o ziemię pograniczne włączył się książę Janusz I. Trwająca na Litwie wojna domowa między Kiejstutem i Jagiełłą umożliwiła mu opanowanie Drohiczyna, Mielnika oraz zniszczenie Suraza, Bielska i Kamieńca. Wojska Janusza I oblegały także Brześć¹³. Mimo początko-

⁶ H. Paszkiewicz, *Z dziejów Podlasia*, s. 231; G. Myśliwski, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni (Mazowsze od XII do poł. XVI w.)*, Warszawa 1999, s. 34–40.

⁷ J. Bieniak, op. cit., s. 239.

⁸ J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999, s. 234–239.

⁹ G. Błaszczak, *Dzieje stosunków...*, t. 1, s. 153–157.

¹⁰ A. Czuczajski, *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366*, „Kwartalnik Historyczny” 1890, t. 4, s. 513–515.

¹¹ *Die Chronik Wigands von Marburg*, wyd. T. Hirsch, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 2, Lipsk 1863, s. 593–594; H. Łowmiański, *Agresja Zakonu Krzyżackiego na Litwę w XII–XV w.*, „Przegląd Historyczny” 1954, t. 45, s. 355–361.

¹² J. Śliwiński, *Grodzienszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkoksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 48–50.

¹³ H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938, s. 118, 320; A. Prochaska, *Orgio regis Jagyelo et Witoldi ducem Lithuania. Przekład ruskiego latopisu na język łaciński*, „Kwartalnik Historyczny” 1888, t. 2, s. 204.

wych zapewnień Jagiełły o uznaniu tej aneksji¹⁴ już w marcu 1383 r. Jagiełło najechał ten obszar, jak i wschodnie Mazowsze oraz odebrał Januszowi I Drohiczyn wraz z innymi grodami¹⁵. Rok później odzyskane ziemie Jagiełło przekazał Witoldowi jako część jego ojcowizny – spadku po Kiejstucie¹⁶.

Do lat dwudziestych XV stulecia analizowane pogranicze podlegało ciągłej rywalizacji między Wielkim Księstwem Litewskim, Królestwem Polskim, Zakonem i Mazowszem. Jagiełło wykorzystywał je jako argument w politycznych rozgrywkach z Witoldem¹⁷. Ważną datą był rok 1390, w którym Jagiełło wobec buntu Witolda i oddania przez niego ziemi grodzieńskiej i brzeskiej Zakonowi¹⁸ przekazał ziemię drohicką Januszowi I¹⁹. Przejęcie ziemi drohickiej (z Drohiczyinem, Bielskiem, Surazem i Mielnikiem) przez księcia Janusza I przyczyniło się do szerszego udziału rycerstwa mazowieckiego w kolonizacji tych ziem, a wraz z tym przenikania tutaj prawa polskiego²⁰.

W 1392 r. trudna sytuacja polityczna Jagiełły spowodowała, że król Polski został zmuszony do zawarcia porozumienia z Witoldem, co wiązało się z przekazaniem mu szerszej władzy na Litwie²¹. W dniach 4–5 sierpnia 1392 r. w Ostrowie (zapewne pod Lidą) zawarto układ między Jagiełłą i Witoldem, który zyskał zwierzchnią władzę m.in. nad księstwem trockim, a zapewne także obietnicę przekazania ziemi drohickiej²².

Zbliżenie Witolda z Jagiełłą stało się też przyczyną najazdów krzyżackich na ziemię drohicką jesienią 1392 r. (po 29 września)²³. Krzyżacy spalili wówczas Suraz i wzięli do

¹⁴ *Codex diplomaticus Prussicus*, t. 3, nr 99, wyd. J. Voigt, Koenigsberg 1848, s. 133; A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, Wilno 1938, s. 13.

¹⁵ *Kronika Jana z Czarnkowa*, tłum. J. Żerbiłło, wyd. drugie, Kraków 1996, s. 124–125; *Kronika Bychowska*, tłum. N.N. Ułaszczik, Moskwa 1966, s. 65; J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i XV w.*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 1, s. 44; K. Pacuski, *Sasin ze Smarzewa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Kraków 1994, s. 247–248.

¹⁶ H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości...*, s. 321.

¹⁷ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 1, nr 4, wyd. A. Sokołowski, J. Szujski, Kraków 1876; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 2, nr 6, wyd. A. Lewicki, Kraków 1891.

¹⁸ G. Błaszczyk, *Zamach Witolda w 1389 r.*, [w:] *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 33–49; J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, *Władysław II Jagiełło*, Wrocław 1990, s. 125–126.

¹⁹ M. Radoch, *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickiej ks. mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI w.*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002, s. 1–20; J. Tyszkiewicz, *Książęta mazowieccy na Podlasiu (1385–1440). Od unii krewskiej do Kazimierza Jagiellończyka*, „Rocznik Mazowiecki” 2005, t. 17, s. 27–29.

²⁰ S. Szybkowski, *Przynależność terytorialna ziemi drohickiej i powiatu goniądzkiego w końcu XIV i na początku XV w.*, [w:] *Hortus Imaginum. Studia historyczne dedykowane pamięci profesora Stanisława Mielczarskiego*, red. A. Paner i in., Gdańsk 2005, s. 225–238.

²¹ H. Łowmiański, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego Unii Jagiellońskiej. Księga pamiątkowa I statutu litewskiego*, Wilno 1935; K. Jasiński, *Henryk Siemowitowicz i jego żona Ryngalla*, [w:] *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75. rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego*, red. J. Ochmański, Poznań 1974, s. 161.

²² *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 26–29, 401–402; J. Krzyżaniakowa, J. Ochmański, op. cit., s. 132–133.

²³ K. Jasiński, op. cit., s. 160–162; M. Radoch, *Małżeństwo Henryka Siemowitowicza z Kiejstutówną*, [w:] *Studia z dziejów polityki dynastycznej od XIII do XVII wieku. Prace ofiarowane prof. Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1993, s. 99.

niewoli 300 ludzi, m.in. Litwinów i Rusinów²⁴. Ostatecznie Witold przejął ziemię drohicką w latach 1401–1405²⁵ wraz z licznie ją zamieszkującymi osadnikami mazowieckimi²⁶. Przed 1402 r. wszedł w posiadanie także okręgu goniądzkiego²⁷. Jego pozyskanie odbyło się kosztem Mazowsza, które obszar ten straciło w wyniku niefortunnego zastawienia Zakonowi ziemi wiskiej²⁸. Mazowiecki okręg goniądzki odtąd należał do państwa litewskiego, a pod względem administracyjnym podporządkowano go Grodnu²⁹.

W następnych latach obszarem podlegającym zainteresowaniu Witolda były okręgi Tykocin i Łopuchowo, które odebrał ostatecznie księciu mazowieckiemu Januszowi I latem 1425 r.³⁰ Na przełomie lat 1425 i 1426 wielki książę litewski Witold odebrał Mazowszu również południowo-zachodnią część ziemi drohickiej z Węgrowem³¹.

Dopełnieniem litewskich sukcesów w staraniach o korzystne ukształtowanie zachodniej granicy państwa stało się przejście kontroli nad terenem między Mazowszem, państwem litewskim a zakonem krzyżackim pozostałym po wyniszczeniu Jaćwiegów (Sudowów). Obszar wyludniony w efekcie walk z XIII w. i z pierwszej połowy XIV w., obfitujący w dobra puszczańskie, stał się przedmiotem rywalizacji do roku 1422.

Początkowo rywalizacja odbywała się między zakonem krzyżackim a Mazowszem³². W 1405 r. Janusz I nie zgadzał się na to, aby rzeka Elk (Łek) stała się granicą jego ziemi z państwem zakonnym. Zgodnie z planem księcia granica miała przebiegać 3 mile na

²⁴ M. Radoch, *Zarys działalności polityczno-dyplomatycznej książąt mazowieckich wobec państwa krzyżackiego w Prusach w latach 1385–1407*, Olsztyn 1998, s. 72.

²⁵ S. Szybkowski, *Dokument wielkiego księcia litewskiego Witolda Kiejstutowicza dla Stanisława Milewskiego z 23 XII 1429 r.*, [w:] *Książęta, urzędnicy, złoczyńcy*, red. B. Śliwiński, seria: Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, nr 6, Gdańsk 1999, s. 292–293.

²⁶ S. Szybkowski, *Dokument księcia mazowieckiego Janusza I dla Pretora z Brześci z 9 VI 1401 roku*, [w:] *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, seria: Studia z Dziejów Średniowiecza, nr 11, Malbork 2005, s. 292–293.

²⁷ W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. 2: *Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i elckie)*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, nr 1, s. 8–15; G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 2: *Od Krewa do Lublina*, cz. 1, Poznań 1998, s. 169–177; E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausią laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999, s. 200.

²⁸ M. Radoch, *Zarys działalności...*, s. 87–88.

²⁹ *Codex diplomaticus Prussicus*, t. 3, nr 86, s. 107; *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, wyd. A. Prochaska, [w:] *Monumenta medii aevi historica*, t. 6, nr 187, Kraków 1882, s. 55; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377–1499, Warszawa 1930, s. 64; P. Czyżewski, *Funkcje Sokoldki w XIV–XVIII w.*, „Białostocczyzna” 1997, nr 1, s. 117–122.

³⁰ M. Radoch, *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich)*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2005, s. 27–30; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 88–90; S. Szybkowski, *Dokument wielkiego księcia litewskiego Witolda Kiejstutowicza dla Stanisława Milewskiego...*, s. 294–301.

³¹ G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 2, cz. 1, s. 841.

³² H. Łowmiański, *Witold w. ks. litewski*, Wilno 1930, *passim*.

północ od rzeki Elk (Łek) i 5 mil od podgrodzia Elku³³. Propozycja ta spotkała się z nieprzychylnym stanowiskiem krzyżaków, a w efekcie doprowadziła do wznowienia walk na pograniczu³⁴. Mimo przejściowej zgody mistrza Ulryka von Jungingen na podjęcie rozmów i regulacji tutaj granicy³⁵ ostatecznie Zakon obstawał przy przebiegu granicy zgodnie z umową z 1343 r.³⁶ Najazdy i grabieże Zakonu nie ustawały aż do „wielkiej wojny”³⁷. Po jej zakończeniu trwający ciągle spór w sprawie przynależności ziem pojaćwięskich podjął już nie Janusz I, ale wielki książę Witold³⁸. Kwestię tę roztrząsano na zjeździe pod Wieloną w 1416 r.³⁹

Ostatecznego rozstrzygnięcia tego sporu dokonano dopiero w traktacie zawartym nad jeziorem Mełno 27 września 1422 r., ustalającym granicę litewsko-krzyżacką w sposób przyznający większość Sudowii, w tym okręg rajgrodzki, Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. W ten sposób wygrało ono w tym aspekcie rywalizację z Mazowszem, podporządkowując obszar tenże pod zarząd namiestników grodzieńskich⁴⁰. Przebieg tej granicy uściślono podczas zjazdu polsko-litewsko-krzyżackiego, odbywającego się między 9 a 18 maja 1423 r. w Wielonie⁴¹, a latach 1424–1425 wytyczano ją przy udziale komisarzy obu stron. Mimo prób przesuwania jej na korzyść Zakonu ostatecznie wyznaczono linię graniczną zgodnie z wcześniejszymi postanowieniami⁴².

Niemal stuletnia walka państwa litewskiego o pogranicze z Mazowszem, Zakonem oraz Królestwem Polskim pozwoliła włączyć do Wielkiego Księstwa obszar obejmujący ziemie drohicą i brzeską, dalej część puszczy pojaćwięskich, okręg goniądzki oraz okręg tykociński. Od unii w Horodle (1413) pod względem administracyjnym sukcesywnie włączano je w skład rozległego województwa trockiego⁴³.

Zakończenie rywalizacji międzypaństwowej i uspokojenie polityczne tego obszaru otworzyły drogę do jego rozwoju osadniczego z równoczesnym zainicjowaniem rywalizacji możnowładztwa litewskiego o te gospodarczo atrakcyjne ziemie.

³³ *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, cz. 1, nr 794, wyd. E. Joachim, W. Hubatsch, Getynga 1948–1950, s. 46; por. również M. Radoch, *Zarys działalności...*, s. 93–94.

³⁴ M. Radoch, *Zarys działalności...*, s. 94–96.

³⁵ A. Czacharowski, *Rola króla Władysława Jagiełły w pertraktacjach polsko-krzyżackich przed Wielką Wojną*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1990, Historia 24, z. 204, s. 51–71.

³⁶ *Regesta historico-diplomatica*, nr 1075, s. 63.

³⁷ *Codex epistolaris Vitoldi*, nr 399, s. 175–177.

³⁸ A. Prochaska, *Szkiecy historyczne z XV wieku*, Kraków 1884, s. 102–103.

³⁹ *Codex epistolaris Vitoldi*, nr 703, s. 365–367.

⁴⁰ *Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 r.*, wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań 2004, s. 4–5.

⁴¹ G. Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 2, cz. 1, s. 466–467.

⁴² *Codex epistolaris Vitoldi*, nr 1208, s. 711; W. Sieradzan, *Spory graniczne między Mazowszem a Zakonem Krzyżackim w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 3, s. 304.

⁴³ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 54.

Przyjrzyjmy się teraz dalszemu biegowi wydarzeń, w jednej z części z takim trudem zdobytego dla Wielkiego Księstwa Litewskiego pogranicza, rozciągającej się na obszarze Puszczy Grodzieńskiej, od włości rajgrodzkiej, aż po tykocińską na południu. Ważnym akcentem, wyznaczającym postępy działalności osadniczej prowadzonej tutaj początkowo z inicjatywy wielkich książąt litewskich, stała się budowa po 1422 r. Rajgrodu, zainicjowanie trzebieży lasów w jego okolicach i w efekcie uczynienie wkrótce z tego grodu ośrodka handlu drewnem (stąd stopniowe rozszerzenie się kolonizacji). Jednak co najmniej do początku XVI stulecia obszar ten był słabo skolonizowany, a osady powstały głównie na południe od Rajgrodu lub przy biegnącej tędy drodze z Grodna na Mazowsze. Najważniejszy ośrodek osadniczy i handlowy włości goniądzkiej – Goniądz stał się w XV w. centrum handlu drewnem.

W 1505 r. we włościach goniądzkiej i rajgrodzkiej, pozostającej w zasobie włości wielkoksiążęcych, dokonano pierwszego nadania kompleksu majątkowego na rzecz marszałka dwornego i bliskiego współpracownika wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka – Michała Glińskiego. Po dokonanych przez kniazia zwrocie politycznym i jego ucieczce 14 marca 1508 r. włości goniądzką i rajgrodzką łącznie z Goniądzem i Rajgrodem oraz z istniejącymi już wsiami drobnej szlachty otrzymał 1 stycznia 1509 r. w Wilnie wojewoda Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł. Rozpoczął on tutaj ożywioną kolonizację, prowadzoną równolegle z trzebieżą tutejszych puszczy. Obok Rajgrodu i Goniądza uzyskali też Radziwiłłowie na Podlasiu od Aleksandra Jagiellończyka włość waniewską w ziemi bielskiej oraz z nadania Zygmunta I Starego w 1522 r. dobra węgrowskie. W ten sposób Radziwiłłowie stworzyli podwaliny pod swoje „podlaskie księstwo”, z główną rezydencją w drewnianym zamku nad Biebrzą w Goniądzu. Jego budowę umożliwiły szczodre nadania władców Wielkiego Księstwa Litewskiego. Radziwiłłowie, powołując się na swoją pozycję polityczną, wykorzystali powyższe nadania do działalności gospodarczej, przekraczającej często granice zarówno nadań królewskich, jak i ówczesnego prawa. Do końca lat dwudziestych XVI w. założono tutaj ok. 30 nowych osad zaludnianych przez osadników sprowadzanych z Litwy, starostwa bielskiego czy Mazowsza⁴⁴.

Mikołaj Radziwiłł uzyskał w 1517 r. akt egzempcyjny, który dobra podlaskie Radziwiłłów wyjmował spod prawa pospolitego. Odtąd podlegały one bezpośrednio królowi lub komisarzom wyznaczonym przez władcę pod względem sądowym, administracyjnym, a wojskowym hetmanom. Zwolniono również Radziwiłłów z wszelkich opłat i ciężarów na rzecz skarbu wielkoksiążęcego; posiadali oni wyłączne prawo nadawania dóbr w obrębie objętych egzempcją włości oraz wydawanie zezwoleń na ich zamianę lub sprzedaż. Te szczególne uprawnienia wykorzystywali Radziwiłłowie do nakładania

⁴⁴ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 57.

nadzwyczajnych obowiązków i powinności na ludność w należących do nich dobrach, co szczególnie uderzało w szlachtę tych dóbr⁴⁵.

Radziwiłłów trapiły też problemy wynikające z pobliskiego sąsiedztwa Gasztołdów, panów na dobrach tykocińskich. Tykocin uzyskany przez Jana Gasztołda 13 lutego 1433 r. od Zygmunta Kiejstutowicza pod opieką Gasztołdów rozwijał się, stanowiąc duży ośrodek spławu do Gdańska artykułów rolniczych, w którym uczestniczyła również znacząca tutaj grupa kupców żydowskich⁴⁶.

Spory i swoista wojna pograniczna między dwoma możnowładcami litewskimi były konsekwencją nieprecyzyjnego oznaczenia granic włości, które zacierały się w lasach goniądzkich i tykocińskich. Obydwie strony szukały pomocy u króla Zygmunta I Starego. W 1525 r. podjęto decyzję o powołaniu sędziów, którzy mieli rozwiązać wzajemne roszczenia między Gasztołdem i Radziwiłłami. Z tekstu decyzji dowiadujemy się, że poddani Gasztołda zniszczyli kopce graniczne oraz znaki graniczne na drzewach określające granice między Gasztołdowskim Tykocinem i Goniądzem Radziwiłłów. Dokonywali napadów na osady radziwiłłowskie, niszcząc nie tylko zasiewy na polach, ale i dopuszczając się gwałtów na ludziach. Efektem walki stało się w odwecie m.in. spalenie zamku w Tykocinie w roku 1519 przez Kuncę – namiestnika waniewskiego Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła. Z pożaru, w którym spłonął cały tamtejszy dobytek Olbrachta Gasztołda, ledwie on sam wraz z rodziną uszedł z życiem⁴⁷.

Król wysłał dworzanina Mikołaja Szostaka w celu sprawdzenia szkód na miejscu. Wobec stwierdzonych zniszczeń powzięto decyzję o przeprowadzeniu komisji rozjemczej do oszacowania wzajemnych roszczeń i uspokojenia granicy. Mimo wyznaczenia sędziów – ze strony Radziwiłłów zostali nimi hetman kniaź Konstanty Ostrogski i starosta grodzieński Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł stryj właścicieli Goniądza i Rajgrodu – nie doprowadzono do przeprowadzenia rozprawy sądowej w tej sprawie. Król nawoływał do wyznaczenia sędziów ze strony Gasztołda i przeprowadzenia rozprawy oraz niedokonywania kolejnych napadów. Na konflikty majątkowe z sąsiadem nałożyły się spory na tle podziału schedy po Mikołaju Radziwiłłie między synami: Janem, Stanisławem i Mikołajem oraz wdową Elżbietą z Sakowiczów Radziwiłłową⁴⁸.

Radziwiłłowie i Gasztołdowie nie przewidzieli jednak, że ich prywatne wojny spowodują, że władca postanowi dokładniej przyjrzeć się przedmiotom sporu i odkryje, że

⁴⁵ *Archeograficzeskij sbornik dokumentow, odnosjaszczichsja k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi, izdawajemyj pri upravlenii Wilenskogo uczebnogo okruga (ASD)*, t. 1, nr 12, Wilna 1867, s. 9–10; nr 14, s. 12–13; J. Tyszkiewicz, *Ziemie podlaskie w średniowieczu (do połowy XVII w.)*, [w:] *Z nieznanej przeszłości Białej i Podlasia*, oprac. T. Wasilewski, T. Krawczak, Biała Podlaska 1990, s. 29.

⁴⁶ M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztołd*, „Ateneum Wileńskie” 1927, nr 4, s. 135–171.

⁴⁷ W. Bis, A. Ryčkov, M. Volkau, *Zamki litewskiego rodu Gasztołdów w pierwszej połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2024, t. 72, nr 2, s. 301–330.

⁴⁸ A. Kołodziejczyk, op. cit., s. 104–105.

obydwie strony nie tylko działały na swoją szkodę, ale przede wszystkim zawłaszczwały, wbrew literze nadań, puszcę wielkoksiażęcą, podlegającą namiestnikom grodzieńskim. Było to o tyle zrozumiałe, że w 1524 r. królowa Bona, rozpoczynając swoją działalność gospodarczą na Litwie, otrzymała wieczyście od Zygmunta Starego Puszczę Grodzieńską, obejmującą lasy na zachód i południowy wschód od Grodna, graniczącą m.in. z dobrami goniądzko-rajgrodzkimi Radziwiłłów. Cztery lata później, w 1528 r., Bona uzyskała również ustne pozwolenie królewskie na wykup zastawionych dóbr królewskich, w tym i na Podlasiu, potwierdzone na piśmie w 1536 r.⁴⁹ Dążąc do odbudowania podstaw gospodarczych dynastii, poczęła ona rewidować tytuły prawne możliwych do posiadanych darowizn, zwłaszcza graniczących z dobrami wielkoksiażęcymi oddanymi w jej ręce.

Komisje królewskie powołane do badania na miejscu sprawy ewentualnych nadużyć Radziwiłłów, badające przebieg granic między dobrami tykocińskimi i goniądzkimi, zwróciły uwagę władcy na przekroczenie zakresu pierwotnych nadań na tym terenie. Ich sprawozdania zawarte w *Opisaniu starych granic ganiazskich* z 1536 r., wskazują, że po przeszło dwudziestoletniej działalności osadniczej „nie mają sami Radziwiłłowie żadnej najmniejszej części lasów i borów goniądzkich w starych swoich granicach opisanie goniądzkiego starszego i dawniejszego”, czyli w granicach uznawanych za zgodne z nadaniem wielkiego księcia litewskiego, a ustalonych przez wielkoksiażęcą komisję graniczne w 1536 r.⁵⁰

Sytuacja stała się dla Radziwiłłów, podobnie jak i dla Gasztołdów, którzy podobny proceder uprawiali w oparciu o dobra tykocińskie, bardzo niewygodna. Otóż stawało się powszechnie wiadome i, co ważne, dotarło do świadomości władcy, że wbrew literze nadań oraz prawa powiększali przez kilkanaście lat swoje dobra, czerpiąc korzyści nie tylko ze tytułu czynszów, ale przede wszystkim trzebieży puszczy wielkoksiażęcych i ogromnie zyskowej sprzedaży towarów leśnych, głównie drewna. O tym, że Zygmunt I Stary dotąd dokładnie nie zdawał sobie z tego sprawy, świadczy jego odpowiedź na prośbę o potwierdzenie granic dóbr Radziwiłłów, w której pisze: „A szto sja dotyczet imienija Ganjazskogo a opisanja bieriegow i granic jego, u czom też pani wojewodinaja i z synami swoimi dała sja na łasku nasz, ale iż sja jasnie okazujet s priwiljew, niebożcziku panu wojewodie ot nas danych, iż na on czas taja była wolja i wmysł nasz – Ganjaz a Rajgorod s tym dati niebożcziku panu wojewodie jak i kniaź Michajło Glinkij miał i dzierzał, a jak za wystupom Glinkiego na nas spał, niczogo bolszi ani mienszi priciniajuczi abo ujmujućzi, szto jest tak nieomylnie opisano, i s toj sprawy nie majuczi zrozumieti, nie możiem czym bychom mieli łasku okazati”⁵¹.

⁴⁹ W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 68–69, 101; M. Bogucka, *Bona Sforza*, Wrocław 1998, s. 193–194.

⁵⁰ ASD, t. 1, nr 15, s. 13; nr 18, s. 18–24; W. Pociecha, op. cit., s. 159–161; J. Maroszek, op. cit., s. 159–160.

⁵¹ ASD, t. 1, nr 14, s. 13.

Aby nie dopuścić do rewizji nadań, spadkobiercy Mikołaja Radziwiłła podpisali 2 kwietnia 1528 r. ugodę z Olbrachtem Gasztołdem, na mocy której uzyskał on szereg wsi na spornym terytorium. Z kolei próbą ułagodzenia Zygmunta I Starego była darowizna na jego rzecz dóbr knyszyńskich (Knyszyn, Długa Łąka i Krypno) z 18 grudnia 1528 r. – przejął ją z woli ojca Zygmunt August⁵².

Spór z parą królewską na tym jednak nie wygaś. W 1528 r. Radziwiłłom postawiono zarzut przywłaszczenia ziem i puszczy wielkoksiażeńskich, sąsiadujących z ich dobrami goniądzko-rajgrodzkimi oraz wytoczono proces o bezprawne zajęcie dóbr wielkoksiażeńskich. Proces ten poprzedziło wysłanie 1 listopada 1529 r. komisji złożonej ze starosty brzeskiego Aleksandra Chodkiewicza, marszałka wielkoksiażęcego Macieja Wojciechowicza Kłoczki, ciwuna wileńskiego Szymka Mackiewicza i diaka wielkoksiażęcego Bohdana Mackowicza Szaciłły (Szaułły) celem zbadania faktycznego przebiegu granic goniądzko-rajgrodzkich⁵³. Dawniejsze granice zrekonstruowano w oparciu o zeznania miejscowej szlachty i osoczników. Świadkowie zapewne częściowo zeznawali stronnictwo na rzecz królowej z zemsty na panoszących się dotychczas Radziwiłłach. Efektem prac komisji stało się zachowane do dzisiaj obszerne sprawozdanie. Na jego podstawie wiemy, że dawniejsze granice zrekonstruowano w oparciu o zeznania miejscowej szlachty i osoczników. Rewizja wykazała, że Mikołaj Radziwiłł, a potem jego następcy prowadzili intensywną trzebież i kolonizację puszczy we włościach rajgrodzkiej i goniądzkiej, wkraczając z tymi działaniami również na teren dóbr wielkoksiażeńskich – Puszczy Grodzieńskiej i Puszczy Bielskiej. Zakładano tutaj nowe wsie. Wycinano ogromne ilości drewna, które spławiano do Gdańska bądź – jeśli było późniejszego gatunku – na miejscu przerabiano na smołę i inne produkty, które dopiero wówczas wysyłano również do Gdańska. Granicę włości rajgrodzkiej przesunięto według zeznań świadków, przesłuchiowanych w powyższej sprawie, nieprawnie aż do rzeki Brzozówki, kolonizując znaczny kawał gospodarskiej (od 1524 r. królowej i wielkiej księżnej Bony) Puszczy Grodzieńskiej. Podobnie powiększyli Radziwiłłowie dobra goniądzkie, zajmując i zagospodarowując w części Puszcze Bielską. Dodajmy, że efekt tegoż dochodzenia w dużej mierze spowodowany był umiejętnym postępowaniem Bony, która potrafiła gromadzić potrzebne dowody, ale też niechęcią do Radziwiłłów ze strony miejscowej ludności, poddawanej z ich strony różnorodnym obciążeniom.

Efekty pracy komisji stały się podstawą dla przeprowadzonej 24 maja 1536 r. rozprawy przed sądem królewskim przeciwko Radziwiłłom w sprawie dóbr rajgrodzko-goniądzkich. Sprawdzone przywileje wielkoksiażeńskie wydane Radziwiłłom, przesłuchano świadków, którzy zeznawali na temat przebiegu dawnych i obecnych granic spornego terenu⁵⁴.

⁵² A. Kołodziejczyk, op. cit., s. 113.

⁵³ ASD, t. 1, nr 15, s. 9–10.

⁵⁴ *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich [z 4 XI] roku 1536*, tłum. L. Rzyszczewski, „Athenaeum” 1842, t. 1, s. 74–77.

Świadkowie stwierdzili, że Radziwiłłowie mieli prawo tylko do obszaru włości rajgrodzkiej na pół mili (ponad 4 km) od ratusza rajgrodzkiego: „starcy mówią, iż starodawna granica rajgrodzka była i jest od ratusza rajgrodzkiego na pół mili”. Jednocześnie owi „starcy” zeznali, że już książę Michał Gliniński, gdy był właścicielem Rajgrodu, „wstępował szerzej na wszystkie strony, ale jemu tego z Grodna mocno zabraniało”. Król wobec potwierdzenia zarzutu, że Radziwiłłowie byli winni zagarnięcia części wielkksiążęcej puszczy, postanowił o ponownym rozgraniczeniu dóbr, a następnie odebraniu Radziwiłłom części uznanej za wielkksiążęcą⁵⁵. Ciekawe, że władca, zdając sobie sprawę z wyraźnego naruszenia prawa, nie ukarał Radziwiłłów za ten występki. Jedyną karą miało być odebranie nieprawnie zagarniętych obszarów. Nikt nie wspominał o odszkodowaniu za pozyskane i sprzedane drewno i jego przetwory, na których Radziwiłłowie zbili dotąd niemałą fortunę. Władca, jak wiemy, kierował się rozmyślnie nadzwyczajną łagodnością, nie chcąc zbytnio ze względów politycznych karać ewidentnej kradzieży, jakiej dopuścili się przedstawiciele tego rodu. Należy pamiętać, że do lat dwudziestych i trzydziestych XVI w. raczej nagminne było wśród możnowładców litewskich przekraczanie granic nadań gospodarskich. Proceder ten ułatwiała słabość kształtującej się dopiero w wyniku starań Zygmunta I Starego i Bony, a następnie Zygmunta II Augusta grupy urzędników kontrolujących stan dóbr gospodarskich oraz dbających o ich zabezpieczenie np. rewizorów.

Z listu komisarzkiego o granice grodzieńskie i bielskie z Goniądzem i Rajgrodem z 7 września 1536 r. wynika, że komisarze przyjechali do Knyszyna na rok zawity (tzn. rozprawa sądowa niemożliwa do odroczenia) – biskup łucki Jerzy Chwalczewski, starosta brzeski Aleksandr Iwanowicz Chodkiewicz, ciwun wileński Szymko Mackowicz wezwali komisarzy Jana Mikołajewicza Radziwiłła i jego samego, ale się nie stawili. Wobec czego komisarze sprawę zaocznie dokończyli, wyrok ogłosili, wpisali do akt, opieczętowali. Następnie wyjechali na rewizję granic między Tykocinem a Knyszynem, które najpierw ustanowiono między Mikołajem Mikołajewiczem Radziwiłłem a Olbrachtem Marcinowiczem Gasztoldem, a na nowo po śmierci żony Mikołaja Radziwiłła między jego synami Mikołajem biskupem żmudzki i Stanisławem. Towarzyszył im sędzia ziemski bielski Baltazar Piatkowski. Dodali, że wszystko w odrębnym liście, co zobaczyli, przedstawia królowi⁵⁶.

Rozgraniczenie przeprowadziła strona wielkksiążęca, wobec jednostronnego odstąpienia strony radziwiłłowskiej, czyli rezygnacji, ze względu na spór o początek granicy. Komisja ta pod przewodnictwem podkomorzego bielskiego Jana Skwarka (Gąssowskie-

⁵⁵ Ibidem, s. 65–91; ASD, t. 1, nr 21, s. 28–30.

⁵⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, par. A. Dubonis, nr 7, Vilnius 2019, s. 28–29.

go) z Ossowa sypała kopce graniczne od pierwszego do czwartego listopada 1536 r., wiedzona przez świadków, którzy pokazywali przebieg wcześniejszej granicy⁵⁷.

W liście do Jana Mikołajewicza Radziwiłła z 11 grudnia 1536 r. poinformowano o przebiegu nowej granicy i o zakończeniu procedury sądowej poprzez przekazanie mu przez woźnego i szlachtę decyzji króla. Gdy ten nie chciał się do niej zastosować, Zygmunt Stary na prośbę syna wyznaczył zakład (poręczenie majątkowe) 20 tys. kop groszy litewskich, gdyby granice Radziwiłł naruszył. Nakaz utrzymania granic wysłał też król do Elżbiety Mikołajewiczowej Radziwiłłowej. Zygmunt August obiecał granic nie naruszać. List zawieźli Stanisław Izbieński oraz Iwan Holszański. Król informował, że otrzymał od swoich komisarzy wiadomość o wyznaczeniu granic zanim komisarze Radziwiłła: książę Iwan Andrzejewicz Połubieński, sekretarz królewski Stanisław Jakubowicz Skot, dworzanin królewski Stanisław Orwid oraz on sam do króla napisali. Król sprawę granic uznał za zakończoną. Jednocześnie informuje Radziwiłła, że nie będzie rozpatrywał sprawy spornych dóbr Kalinówka, ponieważ Bona nakazała staroście Chodkiewiczowi zachować Radziwiłła przy tych dobrach według przedłożonego przez niego przywileju odpowiedź komisarzom Radziwiłła w sprawie granicznej, że koniec jest powyższej sprawy⁵⁸.

W wyniku procesu ponownie rozgraniczono dobra radziwiłłowskie – włości rajgrodzko-goniądzkie od Puszczy Grodzieńskiej Bony oraz dóbr grodzieńskich i bielskich Zygmunta II Augusta, co zatwierdził król w Krakowie 25 listopada 1536 r. Nowa granica między dobrami Zygmunta Augusta grodzieńskimi i bielskimi a radziwiłłowskimi biegła od granicy pruskiej od siola Priepierki przez środek Kamiennego Ługu (Lochu?), dalej [przez las do tzw. Szelistowskiej Bieli a następnie do] rzeczką Szelistówką, [nią do stawu i przez wieś Szelistowo (dziś Żrobki), dalej tą rzeczką obok Barszczewa, przez] do jeziora Dręstwo, środkiem jeziora do rzeczki Jegrzni do wsi Woźnej i tu groblą dzieląc [do Biebrzy. Podzieliła ona] na połowę Woźną Wieś, której część przeszła w ręce króla. Dalej Jegrnią do Biebrzy, a nią do rzeczki Smogorówki i nią do jej źródła, a stąd polami i lasami do źródeł rzeczki Nereśli, tą rzeczką przez staw Lewonowski do ściany dóbr Bajków. Grunty po lewej do gruntów grodzieńskich i bielskich króla, po prawej – Radziwiłła. Następnie król skierował tego dnia identyczny list do wojewodziny wileńskiej Elżbiety Radziwiłłowej z takim samym zakładem.

Radziwiłłowie utracili pas ziemi długości ok. 70 km i szerokości 12–21 km, zamykający w sobie części dóbr (puszczy) nie tylko rajgrodzkich, ale i goniądzkich, z kilkudziesięcioma nowo osadzonymi przez nich wsiami. Obszar ziemi wziętej pod uprawę w lasach włości goniądzkiej, bielskiej i Puszczy Grodzieńskiej poddawanej stopniowemu karczunkowi i kolonizacji w latach 1509–1529, wynosił około 1000 włók (ponad

⁵⁷ *Odgraniczenie sądowe*, s. 65–91; ASD, t. 1, nr 21, s. 28–30.

⁵⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537)*, nr 20, s. 41.

17 tys. hektarów). Liczbę tę oszacowano podczas procesu królewskiego przeciwko Radziwiłłom w 1536 r.: „Suma wszystkich włók wypisanych, które na lewo za granicą starą na Grodzieńskiej i na Bielskiej puszczy wyrobiono: osiemset i pięćdziesiąt włók [...], a w tych osadach [Szpakowo, Jędzki, Maciesze, Gurbicze] i w ich obrębach może być ze 150 włók”, czyli razem ok. 1000 włók.

23 grudnia 1536 r. król w liście do wójtów i wszystkich ludzi na odebranych ziemiach informował, że mają podlegać Zygmuntowi Augustowi, a zarząd oddaje urzędnikowi żorostawskiemu, łabieńskiemu, molawickiemu królowej Bony Jerzemu Zielepusze. Stąd być może poszło, że to Bona odbierała te ziemie. Król pisał, że „jest niektórych nieposłuszeństwo i to swawoleństwo i śmiałość odmowy” wobec królewskiego postanowienia. Ale na razie nie okazywał srogości, tylko nakazywał surowo słuchać urzędników „króla młodego”. Posłał urzędników, Rozmysa Dowgirda i Jarosza Światkowskiego, żeby słownie przekazali tę wolę⁵⁹.

15 maja 1537 r. nadeszła odpowiedź na prośbę i skargi Jana Radziwiłła. Pisał do króla, że to nie on kopce graniczne niszczy, tylko jego nieprzyjaciele, prosząc, żeby zakład z niego zdjąć. Król odmówił. Pisał też o oskarżeniach Radziwiłła przysłanych przez Gajkę sługę, że do dóbr królowej z włości waniewskiej nieprawnie przyłączono wsie. Król pisał, że królowa ma wprawdzie dobra Rogowo zakupione od wojewody wileńskiego, ale dobrze odgraniczone i nie wchodzi w dobra waniewskie. Jeśli Radziwiłł chce, niech przyśle nadania z opisem granic do sprawdzenia. Według króla przywilej na starostwo żmudzkie utrzymywał Janowi według dawnego obyczaju⁶⁰.

Ze Lwowa 3 września 1537 r. król informował w liście do wojewody trockiego, dzierżawcy puńskiego i mereckiego Jana Janowicza Zabrzezińskiego, że pisali do niego panowie rada w sprawie Jana Radziwiłła, którego oskarżono o zabranie ziemi należących do dóbr królewskich mereckich i przyłączenie do Serej i Mord radziwiłłowskich. Król pisał, że pewnie to prawda, ale Radziwiłł żali się, że włożył ogromne kwoty w te ziemie i król z tego względu zostawił sprawę do czasu swego przyjazdu na Litwę⁶¹.

W latach 1528–1533, w ramach regulacji granic knyszyńskich dóbr wielkksiążęcych (otrzymanych przez Zygmunta Augusta od Radziwiłłów), przeprowadzono rozgraniczenie dóbr gasztołdowskich – włości tykocińskiej – z gospodarskim Knyszynem. Między innymi 25 stycznia 1530 r. starosta brzeski, a od 1530 r. starosta knyszyński Aleksander Chodkiewicz i ciwun wileński Maciej Wojciechowicz Janowicz – dokonali w Złotorii rozgraniczenia między Tykocinem a Goniądem⁶².

⁵⁹ Ibidem, nr 25.

⁶⁰ Ibidem, nr 109.

⁶¹ Ibidem, nr 173–174.

⁶² J. Maroszek, op. cit., s. 101, 160.

18 grudnia 1542 r. zmarł bezpotomnie Stanisław Gasztołd, ostatni dziedzic dóbr tykocińskich, które prawem kaduka przeszły na własność hospodara Zygmunta I Starego, kończąc w ten sposób spór o zasięg tych dóbr ze stroną królewską. Przez jakiś czas jeszcze gospodarowała w nich wdowa po Gasztołdzie, a 15 czerwca 1543 r. Zygmunt Stary podarował dobra Tykocin swojemu synowi Zygmunтови Augustowi⁶³.

Wkrótce po zakończeniu procesu z Radziwiłłami przystąpiono do dalszej kolonizacji odebranych im wówczas ziem. W ciągu 35 lat, czyli od 1537 r. do 1571 r., zasiedlano i zagospodarowywano pozostałe jeszcze, mniej korzystne gospodarczo części lasów goniądzkich, szczególnie bór Dobarz oraz lasy rajgrodzkie⁶⁴.

Wraz ze śmiercią w 1542 r. Jana Radziwiłła, ostatniego męskiego posesora dóbr goniądzko-rajgrodzkich, a także w efekcie podziałów spadkowych dobra te otrzymała jedna z trzech córek Jana – Petronela, żona Stanisława Dowojny. Kontynuowała ona wraz z mężem zasiedlanie tych dóbr, prowadząc też dalej trzebież tutejszych lasów.

Gdy Dowojnowie – Petronela i jej mąż Stanisław Dowojna – dostali się w 1563 r. do niewoli moskiewskiej (w związku z kapitulacją Połocka, w którym przebywali), opiekę nad majątkiem w Goniądzu i w Rajgrodzie, na podstawie pozwolenia rady wielkoksiążęcej, przejęła średnia córka Jana Radziwiłła Anna Kiszczyna. Dbała o rozwój gospodarczy tych obszarów (z jej inicjatywy Rajgród otrzymał w 1568 r. prawa miejskie) aż do 1571 r., gdy 14 kwietnia, zgodnie z wolą Stanisława Dowojny, przekazała Goniądz i Rajgród w ręce Zygmunta Augusta. Odtąd dobra te funkcjonowały już jako królewszczyzna w ramach dwóch starostw – rajgrodzkiego i goniądzkiego, a ich historia zatoczyła swoisty krąg, przywracając ten obszar w ręce wielkich książąt litewskich.

Dzieje pogranicza polsko-mazowiecko-litewsko-krzyżackiego w wiekach XIV–XVI pozwalają prześledzić formułę politycznych zależności i walk między tymi państwami na obszarze, który traktowano jako ziemię do zdobycia. Ze względu na przeszłość polityczną mieszanie się tutaj żywiołów osadniczych mazowieckiego, ruskiego i litewskiego czy także pruskiego uformowało teren, do którego prawo łatwo można było sobie rościć. Ostatecznie to nie przewaga tego czy innego osadnictwa, lecz interesy polityczne zdecydowały o rozprzestrzenieniu się tutaj władzy litewskich książąt. Kolejnym etapem w utrwalaniu ich władztwa było organizowanie osadnictwa, które szło w parze ze wzmacnianiem możnowładztwa litewskiego poprzez darowizny ziemi i ludzi. Warunki prawne tych darowizn, szczególnie w zakresie określania granic nadań, były nieprecyzyjne i zachęcały nowych właścicieli do ich przekraczania. Przy-

⁶³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga I*, par. A. Baliulis, R. Firkovičius, nr 642, Vilnius 1998, s. 129; J. Maroszek, op. cit., s. 166.

⁶⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, *Inwentarz starostwa goniądzkiego z lipca 1571*, dz. LVI, G–6, k. 110; Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, *Inwentarz starostwa rajgrodzkiego z 1573 r.*, dz. LVI, sygn. R–7, k. 29, 34.

kład włości rajgrodzkiej, goniądzkiej, pozostającej w rękach Radziwiłłów przez ponad 60 lat, czy tykocińskiej – własności Gasztołdów pozwalają na spojrzenie, w jakich warunkach możnowładcy Wielkiego Księstwa Litewskiego kreowali wielkość polityczną i majątkową swych rodów. Nie należy się przy tym wzbraniać przed uogólnieniami pozwalającymi odnosić ten proces nie tylko do sytuacji Radziwiłłów czy Gasztołdów, lecz także w ogóle do sposobów budowania kompleksów majątkowych przez możnowładztwo litewskie. Łączyło ono umiejętność pozyskiwania nadań z rąk wielkich książąt, którzy chętnie nagradzali w ten sposób grono przychylne ich poczynaniom politycznym z dość ambiwalentnym traktowaniem zasad prawnych, którym w przypadku takich darowizn winni byli hołdować. Nie można oprzeć się wrażeniu, przyglądając się poczynaniom Radziwiłłów, ale i świetnie widocznym również pod tym względem na Podlasiu Gasztołdów, że przesuwali oni granice tego, co było dozwolone nie z obawy przed sankcjami wynikającymi z ogólnych zasad prawnych wyrażanych w aktach normatywnych, a zasadniczo wyłącznie liczyli na powodzenie polityki faktów dokonanych i spolegliwości władców wobec swoich popleczników. I te nadzieje częstokroć okazywały się być spełnionymi.

Bibliografia

Źródła

Akta unji Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

Archeograficzeskij sbornik dokumentow, odnosjaszczichsja k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi, izdawajemyj pri upravlenii Wilenskogo uczebnogo okruga, t. 1, Wilna 1867.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, *Inwentarz starostwa goniądzkiego z lipca 1571*, dz. LVI, G–6.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, *Inwentarz starostwa rajgrodzkiego z 1573 r.*, dz. LVI, sygn. R–7.

Codex diplomaticus Prussicus, t. 2, wyd. J. Voigt, Koenigsberg 1842.

Codex diplomaticus Prussicus, t. 3, wyd. J. Voigt, Koenigsberg 1848.

Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430, wyd. A. Prochaska, [w:] *Monumenta mediae aevi historica*, t. 6, Kraków 1882.

Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. 1, wyd. A. Sokołowski, J. Szujski, Kraków 1876.

Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. 2, wyd. A. Lewicki, Kraków 1891.

Die Chronik Wigands von Marburg, wyd. T. Hirsch, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 2, Lipsk 1863.

Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego z 1422 r., wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań 2004.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1, par. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21, par. A. Dubonis, Vilnius 2019.

Opracowania

Bieniak J., *Wygaśnięcie książąt halicko-włodzimierskich*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000.

Bis W., Ryčkov A., Volkau M., *Zamki litewskiego rodu Gasztoldów w pierwszej połowie XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2024, t. 72, nr 2.

Błaszczak G., *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998.

Błaszczak G., *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 2: *Od Krewa do Lublina*, cz. 1, Poznań 1998.

Błaszczak G., *Zamach Witolda w 1389 r.*, [w:] *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006.

Bogucka M., *Bona Sforza*, Wrocław 1998.

Czacharowski A., *Rola króla Władysława Jagiełły w pertraktacjach polsko-krzyżackich przed Wielką Wojną*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1990, Historia 24, z. 204.

Czuczynski A., *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366*, „Kwartalnik Historyczny” 1890, t. 4.

Czyżewski P., *Funkcje Sokółdki w XIV–XVIII w.*, „Białostocczyzna” 1997, nr 1.

Długokęcki W., Kowalczyk E., *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. 2: *Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i elckie)*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, nr 1.

Gudavičius E., *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausiu laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999, s. 200.

Jasiński K., *Henryk Siemowitowicz i jego żona Ryngalla*, [w:] *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75. rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego*, red. J. Ochmański, Poznań 1974.

Kolankowski L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377–1499, Warszawa 1930.

Kołodziejczyk A., *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI wieku*, Olsztyn 2012.

Kronika Bychowca, tłum. N.N. Ułaszczik, Moskwa 1966.

Kronika Jana z Czarnkowa, tłum. J. Żerbiłło, wyd. drugie, Kraków 1996.

Krzyżaniakowa J., Ochmański J., *Władysław II Jagiełło*, Wrocław 1990.

Kuźmińska M., *Olbracht Marcinowicz Gasztold*, „Ateneum Wileńskie” 1927, nr 4.

Łowmiański H., *Agresja Zakonu Krzyżackiego na Litwę w XII–XV w.*, „Przegląd Historyczny” 1954, t. 45.

Łowmiański H., *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego Unii Jagiellońskiej. Księga pamiątkowa I statutu litewskiego*, Wilno 1935.

- Łowmiański H., *Witold w. ks. litewski*, Wilno 1930, passim.
- Maroszek J., *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.
- Myśliwski G., *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni (Mazowsze od XII do poł. XVI w.)*, Warszawa 1999.
- Nikodem J., *Litwa w polityce Władysława Łokietka*, [w:] *Władysław Łokietek – odnowiciel Królestwa Polskiego*, red. J. Grabowski, W. Graczyk, H. Wajs, Warszawa 2021.
- Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich [z 4 XI] roku 1536*, tłum. L. Ryszczewski, „Athenaeum” 1842, t. 1.
- Pacuski K., *Sasin ze Smarzewa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Kraków 1994.
- Paszkiewicz H., *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa 1938.
- Paszkiewicz H., *Z dziejów Podlasia w XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, t. 42, z. 2.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995.
- Pociecha W., *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958.
- Prochaska A., *Orgio regis Jagyeło et Witoldi ducem Lithuania. Przekład ruskiego latopisu na język łaciński*, „Kwartalnik Historyczny” 1888, t. 2.
- Prochaska A., *Szkice historyczne z XV wieku*, Kraków 1884.
- Radoch M., *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich)*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2005.
- Radoch M., *Małżeństwo Henryka Siemowitowicza z Kiejstutowną*, [w:] *Studia z dziejów polityki dynastycznej od XIII do XVII wieku. Prace ofiarowane prof. Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 1993.
- Radoch M., *W sprawie daty nadania przez Władysława Jagiełłę ziemi drohickiej ks. mazowieckiemu Januszowi I*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI w.*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2002.
- Radoch M., *Zarys działalności polityczno-dyplomatycznej książąt mazowieckich wobec państwa krzyżackiego w Prusach w latach 1385–1407*, Olsztyn 1998.
- Sieradzan W., *Spory graniczne między Mazowszem a Zakonem Krzyżackim w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1996, nr 3.
- Szybkowski S., *Dokument księcia mazowieckiego Janusza I dla Pretora z Brześci z 9 VI 1401 roku*, [w:] *Komturzy, rajcy, żupani*, red. B. Śliwiński, seria: Studia z Dziejów Średniowiecza, nr 11, Malbork 2005.
- Szybkowski S., *Dokument wielkiego księcia litewskiego Witolda Kiejstutowicza dla Stanisława Miłewskiego z 23 XII 1429 r.*, [w:] *Książęta, urzędnicy, złoczyńcy*, red. B. Śliwiński, seria: Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, nr 6, Gdańsk 1999.

- Szybkowski S., *Przynależność terytorialna ziemi drohickej i powiatu goniądzkiego w końcu XIV i na początku XV w.*, [w:] *Hortus Imaginum. Studia historyczne dedykowane pamięci profesora Stanisława Mielczarskiego*, red. A. Paner i in., Gdańsk 2005.
- Śliwiński J., *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkosiążące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Śliwiński J., *Jeszcze raz w sprawie Rajgradu*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2007, nr 4.
- Tęgowski J., *Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999.
- Tyszkiewicz J., *Książęta mazowieccy na Podlasiu (1385–1440). Od unii krewskiej do Kazimierza Jagiellończyka*, „Rocznik Mazowiecki” 2005, t. 17.
- Tyszkiewicz J., *Ziemie podlaskie w średniowieczu (do połowy XVII w.)*, [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, oprac. T. Wasilewski, T. Krawczak, Biała Podlaska 1990.
- Wilkievicz-Wawrzyńczykowa A., *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, Wilno 1938.
- Wiśniewski J., *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i XV w.*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. 1.
- Wojtowicz L., *Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki*, [w:] *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*, red. J. Maciejewski, T. Nowakowski, Bydgoszcz 2001.

From the history of Polish borderlands – political and legal disputes over Biebrza, Narew, and Neman river basins between the 14th and 16th centuries

Summary: The article analyzes the political and legal disputes over Biebrza, Narew, and Neman river basins between the 14th and 16th centuries, which resulted from the rivalry between the Duchy of Masovia, the Great Duchy of Lithuania, and the Teutonic Order. The area encompassed by these river basins was rich in natural resources and strategically located, which fueled numerous conflicts and negotiations shaping its political and administrative structure. In the 14th century, these territories witnessed armed campaigns and armistices, including with Lithuania and the Teutonic Order. Lithuanian raids and peace treaties such as the truce concluded between Casimir the Great and the Gediminids in 1352 were important political events. These conflicts led to the delineation of the border between the Kingdom of Poland and the Great Duchy of Lithuania, but the disputes did not end. Beginning from the mid-14th century, the region became an arena of fierce rivalry between the Kingdom of Poland, the Duchy of Masovia, the Great Duchy of Lithuania, and the Teutonic Order. Armed conflict frequently broke out in the regions of Drohiczyń and Brest and in the forests of former Yotvingian lands, and Teutonic raids further contributed to depopulation and destabilization. Following the Treaty of Melno (1422) and the Union of Horodło (1413), these territories were incorporated into the Great Duchy of Lithuania, but ethnic and economic divisions continued to generate tension. These regions were colonized by Radziwiłł and Gasztold families, who frequently violated the boundaries defined by royal grants. The land disputes between these noble families and the royal administration were brought before the court

and led to the establishment of new boundaries. The rivalry over Biebrza, Narew, and Neman River basins was the key element of expansionist policies and border formation processes in Eastern Europe between the 14th and 16th centuries. The article underscores the significance of these territories for economic development and settlement, and examines how diverse political and economic interests shaped their territorial allegiance.

Keywords: Great Duchy of Lithuania, borderland, conflict, politics, economy

Aus der Geschichte der Grenzregion: Politische und rechtliche Streitigkeiten um die Einzugsgebiete der Biebrza, Narew und Memel vom 14. bis zum 16. Jahrhundert

Zusammenfassung: Der Artikel analysiert die politischen und rechtlichen Streitigkeiten um die Einzugsgebiete der Flüsse Biebrza, Narew und Memel vom 14. bis zum 16. Jahrhundert, die das Ergebnis der Rivalitäten zwischen Masowien, dem Großfürstentum Litauen und dem Deutschen Orden waren. Dieses Gebiet, reich an natürlichen Ressourcen und strategisch günstig gelegen, war Gegenstand ständiger Konflikte und Verhandlungen, die seine politische und administrative Zugehörigkeit prägten. Im Laufe des 14. Jahrhunderts waren diese Gebiete Gegenstand von militärischen Feldzügen und Waffenstillständen, unter anderem zwischen Polen und Litauen sowie dem Deutschen Orden. Wichtige Ereignisse waren die litauischen Angriffe und Friedensverträge, wie beispielsweise der Waffenstillstand von 1352 zwischen Kasimir dem Großen und den Gediminiden. Infolge dieser Konflikte wurden die Grenzen zwischen den Gebieten des Königreichs Polen und des Großfürstentums Litauen festgelegt, was jedoch die Streitigkeiten nicht beendete. Seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts war die Region Schauplatz intensiver Konflikte zwischen dem Königreich Polen, Masowien, dem Großfürstentum Litauen und dem Deutschen Orden. In den Gebieten von Drohiczyn, Brest und dem ehemaligen Jatwinger Urwald kam es zu zahlreichen bewaffneten Auseinandersetzungen, darunter auch zu Einfällen des Deutschen Ordens, die die Entvölkerung und Destabilisierung noch verstärkten. Die Verträge von Melno (1422) und die Union von Horodło (1413) trugen zur Eingliederung dieser Gebiete in das Großfürstentum Litauen bei, doch ethnische und wirtschaftliche Unterschiede sorgten weiterhin für Spannungen. Die Familien Radziwiłł und Gasztold betrieben eine intensive Kolonisierung dieser Gebiete und verletzten dabei häufig die Grenzen der königlichen Ländereien. Vermögenskonflikte zwischen diesen mächtigen Familien und der königlichen Verwaltung führten zu Gerichtsverfahren und Grenzziehungen, die letztlich die Zugehörigkeit der Gebiete veränderten. Die Rivalität um das Einzugsgebiet der Flüsse Biebrza, Narew und Memel war ein zentraler Bestandteil der Expansions- und Grenzpolitik in Osteuropa vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Der Beitrag unterstreicht die Bedeutung dieser Gebiete für die wirtschaftliche Entwicklung und Besiedlung und zeigt, wie unterschiedliche politische und wirtschaftliche Interessen deren politische Zugehörigkeit beeinflusst haben.

Schlüsselwörter: Großfürstentum Litauen, Grenzgebiet, Konflikte, Politik, Wirtschaft

Z dziejów pogranicza – spory polityczne i prawne o dorzecze Biebrzy, Narwi i Niemna w wiekach XIV–XVI

Streszczenie: W artykule zanalizowano polityczne i prawne spory o dorzecze Biebrzy, Narwi i Niemna w wiekach XIV–XVI, będące wynikiem rywalizacji między Mazowszem, Wielkim Księstwem Litewskim i zakonem krzyżackim. Obszar ten, bogaty w zasoby naturalne i strategicznie położony, był przedmiotem ciągłych konfliktów i negocjacji, które ukształtowały jego przynależność polityczną i administracyjną. W XIV w. ziemie te były przedmiotem zbrojnych wypraw i rozejmów, m.in. polsko-litewskich i krzyżackich. Ważnymi wydarzeniami były najazdy litewskie oraz traktaty pokojowe, takie jak rozejm z 1352 r. między Kazimierzem Wielkim a Giedyminowiczami. W wyniku tych konfliktów ustalono granice między ziemiami Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, co jednak nie zakończyło sporów. Od drugiej połowy XIV w. region był obszarem intensywnej rywalizacji Królestwa Polskiego, Mazowsza, Wielkiego Księstwa Litewskiego i zakonu krzyżackiego. Na ziemiach drohickiej, brzeskiej i obszarze dawnych puszczy pojaćwięskich dochodziło do licznych starć zbrojnych, w tym najazdów krzyżackich, które pogłębiały wyludnienie i destabilizację. Traktaty mełneński (1422) i unia horodelska (1413) przyczyniły się do włączenia tych terenów do Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednak różnice etniczne i gospodarcze wciąż generowały napięcia. Radziwiłłowie i Gasztołdowie prowadzili intensywną kolonizację tych ziem, często naruszając granice nadań królewskich. Konflikty majątkowe między tymi rodami możnowładczymi oraz z królewską administracją prowadziły do procesów sądowych i rozgraniczeń, które ostatecznie zmieniały przynależność ziem. Rywalizacja o dorzecze Biebrzy, Narwi i Niemna była kluczowym elementem polityki ekspansji i kształtowania granic w Europie Wschodniej od XIV w. do XVI w. W artykule podkreślono znaczenie tych terenów dla rozwoju gospodarczego i osadnictwa oraz ukazano, jak różnorodne interesy polityczne i gospodarcze wpłynęły na ich przynależność polityczną.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, pogranicze, konflikty, polityka, gospodarka

